

REFORMATŲ BAŽNYČIOS SINODO POLITIKA SPAUDOS DRAUDIMO METAIS

Arūnas Baublys

Lietuviškos spaudos lotyniškaisiais rašmenimis draudimas yra sulaukęs gausios ir įvairiapusės analizės, iš kurios galima susidaryti įvairiaplanį ir daugiaspektį šio Lietuvos istorijos tarpsnio vaizdą. Kova už lietuvišką spausdintą žodį lotyniškais rašmenimis sutapo su lietuviškos nacionalinės savimonės kristalizacijos periodu ir buvo vienas iš svarbiausių jos variklių. Tautinio identiteto, nacionalinės savivokos, nacionalinio tapatumo aktualizacijos ir jų kristalizacijos klausimai darė didelę įtaką knygnešių fenomeno ir visos nelegalios spaudos platinimo sistemos raidai. Kartu šis periodas yra tarsi skiriamosios ribos tarp daugiakalbės, daugiatautės ir daugiakultūrės LDK pilietiško sampratos bei naujo lietuviško nacionalumo suvokimo, grindžiamo etniniais, kalbiniais ir religiniais identifikaciniais kriterijais, pradžia. Iki šiol, vartojant sąvoką „lietuviškas“ ar „Lietuvos“, jų samprata buvo suvokiama veikiau kaip sinonimai, o dabar šių sąvokų semantinis laukas jau reiškė dažnai labai skirtingus požiūrio ir suvokimo aspektus. Politinio lietuviškumo sampratą, kurios apologetu drąsiai galime vadinti Adomą Mickevičių, ėmė keisti etninio lietuviškumo suvokimas, kurį propagavo „aušrininkai“ ir „varpininkai“.

Visi šie procesai natūraliai pradėjo skverbtis ir veikė – dažnai sukeldami prieštaravimus, o net ir giluminius konfliktus – į senąsias, dar LDK klestėjimo laikais susiformavusias, viešąsias struktūras, kurių dalies stabilumu ir efektyvumu vargu ar dar XIX a. pradžioje buvo galima suabejoti ir kurios, praradus valstybingumą, buvo tapatinamos su politinio ir kultūrinio identiteto simboliais. Viena iš jų buvo Bažnyčia, kuri atstovavo šimtmečiais nusistovėjusioms vertybėms, o jos struktūros ir jų santykis su visuomene buvo grindžiamas lenkiškojo kultūrinio substrato dominante. Todėl natūralu, kad tuo kultūrinių, politinių ir socialinių transformacijų laikotarpiu šių struktūrų veikla lietuvių kalbos raštijos spausdintos metais ir jų požiūris į lietuviškosios gyventojų dalies kalbinius, kultūrinius ir edukacinius poreikius tampa ypač aktuali. Šios publikacijos tikslas yra pažvelgti į vienos iš daugelio tradicinių Lietuvos krikščioniškų Bažnyčių savivaldos sistemos – Lietuvos Evangelikų Reformatų Bažnyčios „Unitas Lithuaniae“ (Lietuvos Vienata¹ – A. B.) Sinodo – vykdytą vidaus politiką ir atsakyti į klausimą, o kaipgi Sinodas reagavo į šiuos radikalius to laiko iššūkius, kurie šiai Bažnyčiai išskėlė egzistencinį klausimą, nes reformacinių bažnyčių veiklos kertinis akmuo visais laikais buvo Dievo Žodžio skelbimas gimtąja jos narių kalba. Laiko požiūriu apimsime visą spaudos draudimo laikotarpį ir kelerius metus po jo panaikinimo, pastaruosius išsiveddami tarsi tam tikrus indikacinius vertinimo rodiklius.

Vertinant temos istoriografinį įdirbį, reikia konstatuoti, kad šios Bažnyčios pavienių narių lietuvių indėlis kovojant už spaudos lotyniškais rašmenimis atgavimą bent jau konfesinėje istoriografijoje aptariant jų biografijas yra šiek tiek nušviečiamas, nors ir nepakankamai išsamiai². Taip pat ir profesionalioji istoriografija gana nedaug užsimena šia tema³, dažnai tik epizodiškai paminėdama Bažnyčios hierarchų poziciją spaudos lietuvių kalba atgavimo kovoje, tiesa, reformatai čia vertinami palankiau nei liuteronai⁴.

Vis dėlto Reformatų Bažnyčios savivaldos (išlikusios – skirtingai nei kitų, taip pat ir liuteronų, krašto bažnyčių – sąlyginai gana nepriklausomos nuo centrinės imperijos valdžios) vykdytai politikai šiuo klausimu pristigo atidesnio ir nuoseklesnio dėmesio. Aprioriškai buvo apsiribota tik bendromis, dažnai hipotetinėmis įžvalgomis ir pačiais bendriausiais teiginiais⁵.

Sinodo savivalda, nepaisant bandymų ją pajungti centrinei krašto administracijos kontrolei, net ir įsteigus Generalinę evangelikų konsistoriją Peterburge, liko jos atžvilgiu nepriklausoma ir

pavaldi tiesiogiai tai ministerijai, kuri tvarkė konfesinius reikalus. Sinodą, kuris pagal susiklosčiusią tradiciją rinkdavosi kasmet ir buvo aukščiausias šios Bažnyčios konfesinės savivaldos organas, sudarė dvasininkai ir pasauliečiai. Visi kartu jie buvo vadinami sinodalais, kurių skaičius nebuvo griežtai apibrėžtas. Sinodalus dvasininkus sudarė Generalinis superintendentas⁶, distriktų superintendentai su vicesuperintendentais ir parapijų klebonai⁷ bei pamokslininkai. Kaip ir kitų religinių mažumų, daugelis reformatų dvasininkų buvo kilę iš šeimų, kurių ne vienos kartos atstovai buvo šios Bažnyčios dvasininkai⁸. Kilę iš bajoriškų ar miestelėnų šeimų, jie dažniausiai buvo lenkų ar vokiečių kilmės. Pasauliečiai sinodalai, vadinami Sinodo kuratoriais, tradiciškai buvo bajorai, gerai išmanantys Bažnyčios tradiciją, išsilavinę, aktyviai veikiantys jos labui ir turintys krašto visuomenėje svorį⁹. Tarp sinodų Bažnyčiai vadovavo paritetiniais pagrindais Sinode iš dvasininkų ir pasauliečių išrinkta Sinodo kolegija, kurios prezidentą ir viceprezidentą (juo paprastai buvo renkamas tik Generalinis superintendentas – A. B.) ministro teikimu tvirtino imperatorius. Sinodų nutarimų protokolų nuorašai, suskirstyti į kanonus ir memorialus, buvo pristatomi centrinėms valdžios institucijoms. Beje, po sukilimo jie jau buvo privalomai rašomi rusų kalba, tad valdžia galėjo kontroliuoti bažnyčios veiklą, nors nepasitaikė, kad būtų bandžiusi keisti priimtus sprendimus.

Analizuodami pasirinktą temą, vadovausimės pirminiais Sinodo šaltiniais – kanonais ir memorialais bei įvertinsime tris Sinodo politikos aspektus: leidybinę, švietimo ir sielovadinę politiką. Tačiau kalbėdami apie švietimą neanalizuosime specifinių švietimui skirtų fondacijų, stipendijų vidurinėse ir aukštosiose mokyklose bei dvasininkų rengimo klausimų, nes jie sudaro atskirą ir gana gausią šaltinių grupę, kurios duomenys tiesiogiai nėra aktualūs šiam tyrimui.

Pirmas po sukilimo Sinodas įvyko 1867 m. Jis iš karto susidūrė su sukilimą numalšinusios rusiškosios administracijos atviromis ir bekompromisėmis rusifikacinėmis priemonėmis, kurios buvo nutaikytos į pamatinius šios Bažnyčios veiklos dėsnius. Įdomu tai, kad, kaip matyti iš Sinodo medžiagos, jos pirmiausia buvo nukreiptos į švietimo ir kalbos vartojimo liturginėje praktikoje sferas. Bažnyčiai pavaldžioje, dabartinės Baltarusijos teritorijoje buvusioje Slucko gimnazijoje. Taigi jos lyg ir nebuvo tiesiogiai adresuotos visai Bažnyčiai, bet buvo nedviprasmiškai nutaikytos į jautriausią jos vietą – jaunosios kartos auklėjimo ir dvasininkijos rengimo sferą.

Slucko gimnazijos reformatų religijos mokytojas, distrikto Vicesuperintendentas kun. Julijonas Biergielis liepos 12 d. raštu informavo Sinodą, kad aukštesniosios švietimo administracijos potvarkiu pareikalauta, jog reformatams tikyba būtų dėstoma rusų kalba, o kasdienės, vadinamosios privačios, namų pamaldos, skirtos reformatų moksleiviams ir vedamos Slucko mokinių bendrabutyje, taip pat vyktų tik rusų kalba. Pareikalauta tučtuojau visiškai iš bendrabučio pašalinti lenkišką Bibliją ir lenkiškas maldaknyges.

Sinodas su tiems laikams visiems prašytojams būdingu nuolankumu konstatavo, kad, kaip matyti iš šių veiksmų, vyriausybė, rūpindamasi dvasiniais savo pavaldinių reikalais ir siekdama galutinio šio krašto susilieimo su Rusija, stiprindama rusišką tautinį elementą, nedviprasmiškai rodo būtinybę visur įvesti rusų kalbą, taip pat ir pamaldų liturgijoje.

Susirinkęs Sinodas konstatavo, kad nors kalba savaime ir nesudaro jokio kliuvinio, tačiau jos įvedimas pamaldose reikalaujant valdžiai susiduria su dideliais sunkumais. Todėl Sinodas nutarė parengti aiškinamąjį raštą, kuriame būtų išdėstytos aplinkybės, dėl kurių toks vyresnybės reikalavimas šiuo metu negali būti įvykdytas. Nutarta šias priežastis įtraukti į Sinodo nutarimų knygą, o jų kopiją pristatyti aukščiausiai Šiaurės vakarų krašto administracijai.

Paaiškinimas prasidėjo nuolankiais pagraudenimais apie tai, kad Sinodas, nuoširdžiai norėdamas būti ištikimas ir paklusnus vyriausybei, šiuo klausimu susidūrė su nenugalimais sunkumais, kurių esmė yra ne kanoniniai ar nekanoniniai kokios nors kalbos tinkamumo reikalavimai. Čia pat pacituoti Apaštalo Pauliaus žodžiai iš laiško Filipiečiams (1₁₈), kur sakoma: „...Svarbu tik tai, kad visokiu būdu... Kristus yra skelbiamas...“¹⁰. Ir pateikiami konkretūs argumentai.

Pirma priežastis, trukdanti laikytis nurodymo, yra ta, kad visų reformatų parapijų dvasininkai nėra taip gerai įvaldę rusų kalbos, kad ją vartodami galėtų gana laisvai parapijiečiams skelbti

Šv. Evangeliją, kuri yra šio tikėjimo pamatas. Reformatų pamaldų esmę sudaro ne apeigos, o skelbimas Dievo Žodžio, kuris į Dievišką gyvenimą pašaukia žmogaus sielą. Dvasininkija yra Dievo pašaukta skelbti jo šventą valią ir jo išminties paslaptis, kurios nurodo žmogui kelią į sielos išganyką, tačiau ji to negalės atlikti su švaria sąžine ta kalba, kurios ji pakankamai nemoka. Tokiu atveju dvasiškai nukentėtų ir dvasininkui patikėti tikintieji, o pats dvasininkas savo tarnystėje tikintiesiems negalėtų užtikrinti jų dvasinio gyvenimo kokybės. Dvasinis gyvenimas yra taip glaudžiai susijęs su gebėjimu įvaldyti namuose vartojamą kalbą, kaip tik ji (kalba) gali būti susijusi su pačia siela. Žmogus gali giliai ir aiškiai suvokti religines tiesas tik per suprantamą ir visiškai aiškų jam žodį.

Kaip antrą priežastį Sinodas nurodė tai, kad dauguma lenkų ir žemaičių (lietuvių – *A. B.*) kilmės reformatų tikinčiųjų, iš kurių pirmieji rusų kalbą supranta tik kaip šnekamąją kalbą, o kiti jos visai nemoka, bažnyčiose negalėtų su nauda savo sielos išganykai klausyti pamokslų, skelbiamų rusų kalba. Religiniai jausmai taip suauga su žodžiais tos kalbos, kuri yra vartojama šeimoje, kad be jos tikėjimas žmogui tampa nesuvokiamas ir negyvas. Esant gi tikėjimo nuopoliui, vyksta ir moralės nuopolis, o kur nėra šių viešosios tvarkos pamatų, ten ir pavaldinių ištikimumas nėra tvirtas. Kas neatiduoda to, kas priklauso Dievui, tas neturi ir moralinio pasirengimo atiduoti to, kas priklauso valstybei. Šis religinis principas, kaip teigė Sinodas, visada išlaikydavo reformatų tikėjimo piliečius lojalius sostui ne tik ramybės, bet ir suiručijų metu. Dvasininkija, kuri buvo ypač išstatyta paskutinių neramumų (sukilimo – *A. B.*) išbandymams, pačiame maišto sukuryje nepaliko savo postų tam, kad save išsaugotų. Sinodas akcentavo, kad Reformatų Bažnyčia pagal savo principus atskiria save nuo bet kokio kišimosi į politiką ir vadovaujasi laiško Romiečiams 13¹ teiginiu: „Kiekvienas asmuo tebūnie pasidavęs valdančioms vyresnybėms, nes nėra vyresnybės, kuri nebūtų iš Dievo, o tos, kurios gyvuoja, yra Dievo įsteigtos“¹¹.

Kad Reformatų Bažnyčia galėtų ir toliau išlaikyti savo autoritetą ir daryti įtaką tikintiesiems, jai reikia laisvės skelbiant Dievo Žodį ta kalba, kuria parapijiečiai nuo pat jaunumės, nuo kūdikystės, priprato girdėti savo namuose kalbant kasdienę maldą, skelbiant Dievo Žodį ir moralinius savo motinų ir tėvų pamokymus.

Trečia Sinodo nurodyta priežastis buvo grynai praktinio pobūdžio. Rusų kalbos įvedimas kaip pamaldų ar liturginės kalbos, kaip nurodė Sinodas, esamu metu yra negalimas, nes nėra jokios liturginės medžiagos rusų kalba, o tam, kad tokia atsirastų, reikia atlikti tokius dalykus:

- išversti Senąjį ir Naująjį Testamentus iš žydų (hebrajų – *A. B.*) ir graikų kalbų į rusų kalbą taip, kad šiam vertimui pritartų Reformatų Bažnyčia (teologai – *A. B.*);
- išversti psalmes, giesmes ir pritaikyti joms natas choriniam atlikimui, maldas ir agendas liturgines formules: krikšto, Šv. Vakarienes sakramento, konfirmacijos, santuokos, ligonių lankymo, dvasininkų ordinacijos, pastatų ir bažnyčių šventinimo. Šie vertimai turėtų atitikti dvasinį lygį ir turinį tų originalų, iš kurių jie bus verčiami.

Išvardijęs šias priežastis, Sinodas kreipėsi į aukščiausiąją krašto administraciją, prašydamas tarpininkauti vyriausybėje, kad Reformatų Bažnyčioje būtų paliktos tos kalbos, kuriomis parapijiečiai meldėsi ligi šiol Dievui ir kuriomis jie atverdavo savo širdis Dievo Žodžio pamokslams¹².

Taigi šis priimtas Sinodo nutarimas tapo visų be išimties Bažnyčioje vartotų kalbų apologetika. Pasinaudodamas susiklosčiusiomis aplinkybėmis, Sinodas vikriai, neagresyviai, neišskirdamas vienos kurios nors kalbos, sugebėjo argumentuoti valstybei, kad jos regioninių pareigūnų sumanyti žingsniai nėra taip lengvai realizuojami ir kad net jei juos pavyktų įgyvendinti jų rezultatai neduotų norimo efekto, o veikiau priešingai – dar labiau destabilizuotų valdžios ir jos piliečių tarpusavio santykius.

Kaip rodo vėlesnių sinodų šaltiniai, valdžios pareigūnai prie ankstesnių sumanymų jau negrižo. Neabejotina, kad tokia nuosekli ir tvirta Sinodo pozicija turėjo teigiamų pasekmių sprendžiant kalbų klausimą Reformatų Bažnyčioje. Vis dėlto labai panašu, kad potvarkis, kuriuo norėta išguiti lenkų kalbą iš Slucko gimnazijos, nebuvo sukurtas centrinės Rusijos valdžios administracijos nuro-

dymu, nes nelabai tikėtina, kad vieno Sinodo rašto, nors ir labai argumentuoto ir pagrįsto bei atspindinčio visos Bažnyčios poziciją, galėjo užtekti tam, kad vėliau nebūtų kitų pretekstų grįžti prie tos pačios problemos. Remiantis D. Staliūno tyrimu¹³, peršasi teiginys, kad Vilniaus švietimo apygarda panašiai kaip ir katalikų atveju veikė ir kitų „nerusiškų“ konfesijų atžvilgiu, pirmiausia siekdama neutralizuoti lenkišką jų prigimtį, bandydama direktyvų būdu pakeisti lenkų kalbą rusų kalba.

Leidybinė Sinodo politika

Jau pirmajame po 1863 m. sukilimo įvykusiame sinode yra duomenų apie lietuviškų religinių knygų leidimą. Remiantis 1862 m. Sinodo 51 memorialo sprendimu, kuriame buvo nutarta iš pagalbinio Sinodo kapitalo skirti 500 rublių lietuviškoms knygoms spausdinti ir kurie buvo patikėti superintendentui kunigui Konstantinui Močiulskiui, turėjusiam kontroliuoti jų spausdinimą bei atsiškaityti su spaustuve, rūpintis jų pardavimu, 1867 m. Sinodas konstatavo, kad, kaip matyti iš Žemaitijos distrikto priešsinodinės sesijos pranešimo, knygos jau yra išspausdintos. Sinodas įpareigojo superintendentą kunigą K. Močiulskį gautus pardavus knygas pinigus įnešti į Vilniaus kolegijos kasą¹⁴. Šiame Sinodo nutarime kalbama apie Mintaujoje, J. F. Steffenhageno spaustuvėje, 1863 m. išspausdintą vadinamąjį „Trumpą Katechizmą“¹⁵. Kaip matyti iš cenzoriaus A. Muchino ir superintendente kunigo K. Močiulskio padarytų įrašų leidinyje, jis jau buvo parengtas 1860 m. Tai nebuvo vienintelis lietuviškas Reformatų Bažnyčios leidinys, parengtas prieš pat sukilimą ir išspausdintas jau jam vykstant. 1863–1864 m. laikotarpiu Žemaitijos distrikto Reformatų Bažnyčios superintendente kun. K. Močiulskio iniciatyva buvo parengti ir 1863 m. Rygoje atspausdinti keturi leidiniai¹⁶. 1864 m. dar pasirodė Mintaujoje išspausdinti jo „Pamoksley ...“¹⁷, o 1865 m. Rygoje buvo išspausdinta „Gromata našlaitela ...“¹⁸. Visa ši šūsniš leidinių, nors ir nedidelės apimties, buvo finansuojama remiantis dar 1861 m. Sinodo nutarimu iš Bažnyčios pagalbinio kapitalo lėšų¹⁹.

1872 m. Sinodas memorialu patvirtino potvarkį, kuriuo Generalinio superintendente Stepono Lipinskio teikimu buvo prašoma centrinei Biblijos draugijai Peterburge gražinti 67 rublius ir 57 kapeikas. Šią sumą iš gauto pelno, pardavus lietuviškus Naujojo Testamento leidinius, išleistus Biblijos draugijos lėšomis, Sinodas buvo panaudojęs pirkdamas Biblijas, kurios buvo išdalytos be-turčiams²⁰. Tai rodo, kad Sinodo iniciatyva neturtingiausi tikinčiųjų sluoksniai buvo aprūpinami legalia lietuviška religinio turinio literatūra.

1879 m. antroje Sinodo sesijoje, remiantis Žemaitijos distrikto pranešimu, buvo konstatuota, kad vadovaujantis ankstesnių sinodų sprendimais maldynai lietuvių kalba jau atspausdinti ir kad jų spausdinimo kaštai yra padengti iš jų pardavimo. Sinodas pažymėjo, kad dar liko neparduotų 5000 šio leidinio egzempliorių. Atsižvelgdamas į tai, Sinodas pavedė superintendentui K. Močiulskiui ir toliau vesti šių knygų pardavimo apskaitą, o gautas lėšas įnešti į Sinodo generalinę kasą²¹.

Minimas maldynas – „Małdos kriksczionszkos...“²² bei tais pačiais metais toje pat leidykloje išleistas „Kancyonolas...“²³ – buvo atspausdinti, priešingai visiems minėtiems leidiniams, jau gotišku šriftu ir apimtimi buvo patys didžiausi legalūs lietuviški reformatų leidiniai per visą spaudos draudimo laikotarpį. Juos spausdinti buvo gautas oficialus 1876 m. Peterburgo cenzūros leidimas, o jų teologinį tinkamumą patvirtino Peterburgo Reformatų Bažnyčios dvasininkas ir Bažnyčios istorikas, savo darbuose labai palankiai vertinęs Lietuvos reformatų istorijos raidą, Generalinės Peterburgo evangelikų liuteronų Konsistorijos, posėdžių reformatų klausimais narys Konsistorijos pata-rėjas H. Daltonas.

Vėlesnių sinodų nutarimai patvirtina, kad abu leidiniai buvo sistemingai platinami. 1880 m. Žemaitijos distrikto superintendentas K. Močiulskis į minėtą kasą už Žemaitijos distrikte parduotus lietuviškus maldynus įnešė 165 rublius²⁴, o 1881 m. – 117 rublių ir 60 kapeikų²⁵. Gauti pinigai buvo panaudoti Sinodo turto draudimui nuo ugnies.

Atskirai vertėtų apsistoti prie Heidelbergo katekizmo leidimo istorijos. Paprastai Sinodas, fiksuodamas visus leidybos reikalus, labai preciziškai pažymėdavo, kokia kalba bus rengiamas vienas

ar kitas religinis leidinys. Tai buvo būdinga visai Sinodo raštvedybai, kur ne tik Sinodo raštininkas ir Sinodo direktorius, bet ir sinodalai atidžiai tikrindavo visus užrašytus Sinodo sprendimus. Heidelbergo katekizmas tapo savotišku „bekalbiu“, jei taip galima pasakyti, leidiniu, mat Sinodas nuosekliai visuose savo nutarimuose tarsi sąmoningai niekur nemini, kokia kalba rengiamas šis leidinys. Sugretinus šį faktą su 1936 m. publikuoto analogiško katekizmo prakalba²⁶, parašyta Bažnyčios generalinio superintendente kun. prof. dr. Povilo Jakubėno, kurioje minima, kad pirmą kartą lietuvių kalba šis katekizmas buvo išspausdintas 1893 m.²⁷, galima hipotetiškai kelti prielaidą, kad Sinodas sąmoningai nemini kalbos, nes leidinio faksimilėje yra 1857 m. data²⁸, o tai reikštų, kad jis, kaip ir mini 1936 m. prakalbos autorius, buvo kontrafaktinis leidinys. Tačiau tai tik prielaida.

Šio laikotarpio Sinodo memorialuose pirmą kartą apie Heidelbergo katekizmą užsimenama 1877 m. Sinode. Sakoma, kad katekizmai baigėsi, ir Sinodas paveda kunigui Julijonui Biergieliui peržiūrėti Heidelbergo katekizmą ir pataisyti jo kalbą ten, kur yra pasenę žodžiai ar posakiai, bei pataisytą rankraštį pateikti kitam Sinodui²⁹. Kitų metų ir vėlesniuose sinoduose apie šį Sinodo įpareigojimą nėra jokių užuominų. Reikia manyti, kad šiuo Sinodo nutarimu vis dėlto buvo inicijuota lenkiškoji Heidelbergo katekizmo versija. Tokiam teiginiui prielaidų sudaro duomenys, sukaupti sinodų kanonuose ir memorialuose, apie kunigo J. Biergielio tarnybą. 1850 m.³⁰ jis Slucko gimnazijoje dėstė lenkų kalbą, 1852 m.³¹ vienerius metus Vilniaus parapijoje pavadavo konsenjorą S. Lipinskį ir ėjo vokiečių bei lenkų surinkimo pamokslininko pareigas, 1853 m.³² buvo perkeltas į Baltarusijos distrikto Kopyliaus parapiją pamokslininko darbui, 1855 m.³³ perkeliamas į Slucką, kur jis tebedirba ir 1874 m.³⁴ – dėsto tikybą gimnazijoje. Taigi mažai tikėtina, kad visą savo tarnybą atlikęs nelietuviškai kalbančiose „Vienatos“ parapijose, jis būtų galėjęs redaguoti lietuvišką Heidelbergo katekizmą.

Tik po 20 metų – 1899 m. – Sinode užsimenama, kad Heidelbergo katekizmo tiražas pasibaigė, tad galima manyti, jog minėtas katekizmas jau buvo išleistas ir kad naujai laidai Kolegija skyrė lėšų iš ekonominio kapitalo procentų³⁵. Priešingai nei pirmą kartą, kitame – 1900 m. – Sinode buvo pažymėta, kad Sinodas paveda Kolegijai nupirkti šiais metais pasirodysiančio katekizmo 500 egzempliorių ir tam tikslui skiria 170 rublių³⁶. Vadinasi, vienas katekizmo egzempliorius turėjo kainuoti 34 kapeikas.

Galima tik hipotetiškai daryti prielaidą, kad pastarasis Heidelbergo katekizmo spausdinimą inicijuojančių potvarkių (1899 m.) šį kartą yra susijęs jau su minėto M. Jankaus spaustuveje leisto lietuviško varianto leidimu. Kad neminima katekizmo kalba, tokią prielaidą sustiprina, nes Sinodo nutarimų nuorašus siunčiant centrinei valdžiai ir juos platinant bei viešinant distriktuose, vargu ar buvo įmanoma tikėtis, kad katekizmo spausdinimas Bitėnuose būtų viešai afišuojamas, tačiau neminėdamas kalbos, kuria jis buvo leidžiamas, Sinodas galėjo legaliai (fiksuojant Sinodo nutarimu) tam skirti pinigų. Antra vertus, kaip matome iš ankstesnių faktų, Sinodas legaliai leido kitus religinius raštus lietuvių kalba, tad atrodytų, kad formaliai nėra priežasčių, vertusių Sinodą elgtis kitaip. Vienintelė galima aplinkybė, kuri byloja leidimo Prūsijoje naudai, galėjo būti šio leidinio spausdinimo kaštai, kurie susiklosčiusiomis aplinkybėmis Prūsijoje turėjo būti gerokai mažesni, nes ten lietuviška leidyba tuo metu buvo labai intensyvi. Tai galėjo atsverti nelegalaus jo įvežimo kaštus, nors mažai tikėtina. Tačiau visa tai lieka tik prielaida, kuri reikalauja nuodugnesnio tyrimo, nes 1857 m. datą turinčiame leidinyje, tiksliau jo antraštėje, yra sakoma, kad jis „... Letuwiszkoje Kałboje isz naujo iszdūtas ...“³⁷, kas turėtų reikšti, jog tai jau tikrai nėra pirmasis leidimas.

1904 m. legalizavus lotyniškais rašmenimis spaudą, Sinodas tuojau pat ėmėsi intensyvios lietuviškų religinių raštų leidybinės veiklos. Ministrų komiteto sprendimą, panaikinantį spaudos draudimą, caras Nikolajus II patvirtino 1904 m. balandžio 24 d., o gegužės 1 d. V. Plevė parengė ir visiems europinės Rusijos gubernatoriams išsiuntinėjo aplinkraštį³⁸. Sinodas, vadovaujamas direktoriaus kuratoriaus G. Mackevičiaus, susirinko tų pačių metų birželio 8 d.³⁹ Sinodalai, atsižvelgdami, kaip jie patys pažymėjo, į lietuvių parapijiečių poreikius, nutarė leisti spausdinti reikiamą skaičių lietuviškų giesmynų, kurių leidimo kaštus nutarė dengti iš jau minėtų įplaukų, gautų pardavus lietuviškus maldynus⁴⁰.

Kitų metų Sinodas, remdamasis Žemaitijos distrikto priešsinodinės sesijos nutarimu, kuriame buvo aiškiai kalbama apie neatidėliotiną būtinybę išleisti ne tik lietuvišką giesmyną, bet ir katekizmą, leido panaudoti knygų leidybos kasos pinigus, jei tik jų bus pakankamai abiem leidiniams spausdinti. Jis nurodė, kad šiuos leidinius dar reikia pateikti kompetentingiems specialistams, kurie peržiūrėtų kalbą⁴¹.

Kaip paaiškėjo iš to paties Sinodo nutarimų, jo metu vykusio dvasininkų sesija priėmė sprendimą dėl lietuviško giesmyno kalbos redaktorių, o Sinodas patvirtino šį sprendimą. Būtent dvasininkų iniciatyva Sinodas kreipėsi į profesoriumi tituluojamą gimnazijos mokytoją Stanislovą Dagilį prašydamas, kad jis toliau dalyvautų atliekant jo paties parengtą giesmyno korektūrą, ir leido iš knygų leidybos kasos skirti reikiamas lėšas dabartinės mūsų bendrinės kalbos kūrėjo ir vieno žymiausių kalbininkų Jono Jablonskio kelionei į Biržus ir jo darbui apmokėti⁴². Tikėtina, jog tokį Sinodo sprendimą paveikė faktas, kad J. Jablonskis buvo vedęs Sinodo kuratoriaus, nelegalios spaudos platintojo ir lietuvių kultūros veikėjo, Adomo Sketerio dukrą Konstanciją Sketerytę⁴³.

Atgavus spaudą Sinodas, suprasdamas jos vaidmenį, nesikratė finansinės paramos ir nebažnytiniams projektams, kuriuos inicijavo dvasininkai. 1906 m. Sinodas nutarė padengti dalį nuostolio, kurį patyrė kunigas Povilas Jakubėnas, leisdamas lietuvišką kalendorių. Jis skyrė tiems laikams didelę – 50 rublių – sumą. Verta atkreipti dėmesį į tai, kaip šį sprendimą motyvavo sinodalai. Jie teigė, kad tai daroma atsižvelgiant į akivaizdžią tokio leidinio naudą⁴⁴.

Nors ką tik apžvelgtas Sinodo darbas lietuviškosios religinės spaudos sferoje nėra labai didelis, tačiau jis buvo nuoseklus. Verta atkreipti dėmesį ir į tai, kad religinės literatūros lenkų kalba leidyba, neskaitant problemiško Heidelbergo katekizmo leidimo, visai nebuvo svarstoma šio laikotarpio Sinodo dienotvarkėje. Tik 1905 m. Sinodas, reikalaujant Vilniaus distrikto, kuris akcentavo, kad giesmynas lenkų kalba baigiasi, nutarė sudaryti naujo giesmyno, kuris turėjo būti atnaujintas tiek kalbiniu, tiek ir muzikiniu aspektais, komisiją. Ją sudarė Vilniaus distrikto senjoras kun. Konstantinas Tumas, konsenjoras kun. Mykolas Jastržembskis ir kunigai Felicijonas ir Konstantinas Kurnatauskai. Komisijai buvo suteikta teisė prireikus kviesti reikiamus specialistus, o jos darbui skirta 100 rublių⁴⁵. Kitų kelerių metų sinodai pakartojo šį nutarimą ir skyrė analogišką tolesnį finansavimą⁴⁶.

Švietimo politika

Žemaitijos distrikto priešsinodinė sesija 1869 m. Sinodą informavo, kad Kauno liaudies mokyklų direkcijos direktorius 1869 m. gegužės 1 d. raštu Nr. 1195, adresuotu Superintendentui Konstantinui Močiulskiui, praneša, jog reikalaujant aukštesnėms instancijoms jis priėmęs potvarkį, kuriuo vadovaujantis uždaromos visos konfirmandų mokyklos, veikusios prie reformatų parapijų. Pranešama, kad jos turi būti sujungtos su liaudies mokyklomis, o Bažnyčia privalo skirti tikybos mokytojus iš vietinių kunigų bei deleguoti asmenį, kuris turės jai atstovauti sprendžiant svarbius klausimus liaudies mokyklų direkcijos taryboje.

Gavęs šią informaciją Sinodas nutarė deleguoti asmeniu Žemaitijos distrikte esančių liaudies mokyklų klausimais paskirti Papilio parapijos kunigą Andrių Kaderą, o jo ligos atveju pastarojo atstovavimo įgaliojimus suteikė Sinodo kuratoriui, Kauno gubernijos dvarininkui Julijonui Mickevičiui.

Vadovaudamasis 1869 m. sausio 24 d. Vidaus reikalų ministro potvarkiu Nr. 134, Sinodas skyrė vadinamuosius kisterius (mokytojus), kurie turėjo mokyti skaityti iš bažnytinių knygų ir mokyti Dievo Įstatymo žemaičių (lietuvių – *A. B.*) kalba. Pastariesiems asmeniškai turėjo vadovauti ir jų darbą kontroliuoti vietos kunigai.

Biržuose kisteriu laikinai buvo paskirtas Antanas Bergriūnas, jam vadovauti turėjo kun. Oskaras Kurnatauskas.

Papilyje – Osipas Čaprakovičius, vadovaujamas kun. Andriaus Kadero.

Medeikiuose – Šefleris, vadovaujamas kun. Martyno Cumfto.

Švobiškyje – Snarskis, vadovaujamas kun. Augusto Mieškovskio.

Kelmėje – Šilingas, vadovaujamas kun. Julijono Lothveisono.

Kėdainiuose – Vėberis, vadovaujamas kun. Vladislovo Mandzelevskio.

Sinodas pavedė Kolegijai informuoti apie šiuos paskyrimus liaudies mokyklų direkciją ir prašė, kad pastaroji apie savo posėdžių datą iš anksto informuotų kun. A. Kaderą, kadangi pastarasis toli gyvena⁴⁷.

Galima tik manyti, kad permainų švietimo srityje Sinodas laukė, tačiau nesitikėjo, kad jos bus tokios, t. y. panaikinančios iki tol buvusią parapinių pradžios mokyklų sistemą. Dar 1868 m. Sinode, remiantis Slucko gimnazijos inspektoriaus pranešimu, buvo nutarta, kad Slucko gimnazijos sandėlyje esantys iš apyvartos išimti leidiniai, sudarius komisiją iš mokytojų Povilo Vagnerio, Boleslovo Kolyšos ir Julijono Nerlichio, turėjo būti perduoti Žemaitijos distriktui⁴⁸, kaip ir elementoriai rusų kalba, kas galėjo rodyti, jog Sinodas ruošėsi galimiems reikalavimams, be vietinių kalbų, savo mokyklose mokytį ir rusiškai. 1869 m. Sinodo metu šie leidiniai buvo perduoti Žemaitijos distrikto superintendentui K. Močiulskiui, kuris jas turėjo pargabenti į Biržus⁴⁹.

Nepaisant to, kad religijos dėstymas iš Bažnyčios jurisdikcijos buvo perduotas liaudies mokykloms, Sinodas ir toliau savo kaštais turėjo išlaikyti religijos mokytojus, todėl 1870 m. Žemaitijos distrikto teikimu N. Radviliškio konfirmandų mokytojui jis paskyrė 8 rb ir 28 kp dydžio priedą prie algos⁵⁰. Sinodo mokama alga nebuvo didelė, nors ir gana solidi tais laikais. Taigi tai tik dar kartą liudija, kokią reikšmę šiai bažnytinės veiklos sferai skyrė Sinodas. 1899 m. Sinodas svarstė Vilniaus Reformatų Bažnyčios kisterio Henriko Hofšteterio prašymą padidinti algą. Tam tarpininkavo ir distrikas. Sinodas padidino jo mėnesinį atlyginimą 4 rubliais ir nurodė, kad nuo šiol jam kas mėnesį bus išmokamas 18 rublių dydžio atlyginimas⁵¹. Remiantis šiais duomenimis, galima pakankamai tiksliai apskaičiuoti, kad metinę Vilniaus religijos mokytojo H. Hofšteterio algą sudarė 216 rublių. Atsižvelgiant į tai, kad Dorpato universiteto absolventui Adolfui Neimanui, jau esančiam diakonu, 1873 m. gyvenimui Biržuose, kol jis tobulins lietuvių kalbos žinias, buvo paskirta 300 rublių metinė alga⁵², mokytojo metinis atlyginimas atrodo gana solidus. Kadangi Sinodo mokami atlyginimai ir priedai buvo diferencijuoti ir priklausė nuo atskirų regionų pragyvenimo vidurkio, reikia manyti, kad periferijos mokytojų algos buvo gerokai mažesnės.

Sinodas pagal savo ribotas galimybes ir toliau stengėsi iš savo regos lauko neišleisti religijos dėstymo kontrolės. 1873 m. jis priėmė memorialą dėl Dievo Įstatymo mokymo Žemaitijos distrikte. Šio distrikto dvasinė vadovybė Biržų liaudies mokykloje reformatų religijos mokytoju paskyrė Petrą Mikelėną, o Kelmėje – Antaną Bergriuoną. Distrikto priešsinodinė sesija pranešė, kad pastarajam Kelmės liaudies mokykloje yra draudžiama dėstyti religiją vokiečių kalba. Sinodas pavedė Kolegijai informuoti apie šiuos paskyrimus Kauno gubernijos liaudies mokyklų direkciją ir pranešti, kad šių mokytojų veiklą kontroliuos vietos dvasininkai. Kartu pavedė išsirūpinti leidimą dėstyti religiją vokiečių kalba, motyvuodamas tuo, kad Kelmės parapijoje gyvena grynai vokiečių kilmės parapijiečiai, kurie visai nesupranta lietuviškai⁵³. Kaip matome iš šio pavyzdžio, Kelmės liaudies mokykloje vokiečių tautybės moksleiviai, matyt, buvo verčiami lankyti lietuviškas tikybos pamokas.

Kai kur tikyba liaudies mokyklose dėstė kunigai, tačiau tai nebuvo visuotinis reiškinys. Kai netikėtai mirė kunigas Vladislovas Ceraskis, diakonas Konstantinas Tumas visus metus be atlyginimo dėstė tikyba, todėl Vilniaus distrikto priešsinodinė sesija pristatė Sinodui prašymą jam už tai atlyginti. Sinodas šiam reikalui asignavo 100 rublių⁵⁴.

Sinodas stengėsi, kad ir liaudies mokyklose, kurios pakeitė iki tol šimtmečiais egzistavusias parapines mokyklas, religijos dėstymas atitiktų bažnyčios poreikius. Tuo tikslu atsakingi už dėstymo kokybę vietos dvasininkai turėjo kontroliuoti tikybos dėstymą liaudies mokyklose. Tačiau ne viskas vyko sklandžiai. 1894 m. Sinodui buvo pranešta apie nesutarimus tarp Biržų kisterio ir jį privalančio kontroliuoti vicesuperintendento Vilhelmo Mieškovskio. Kisteris pareiškė, kad vicesuperintendento lankymasis liaudies mokyklose kontroliuoti kisterio darbą yra negalimas be tam tiks-

lui specialiai Liaudies mokyklų direkcijos išduoto leidimo. Sinodas, pažymėdamas, kad kisteriai, dėstantys liaudies mokyklose religiją, turi būti kontroliuojami vietos dvasininkų, nes už religijos dėstymą yra atsakingi vietos dvasininkai, pavedė Kolegijai raštu kreiptis į Liaudies mokyklų direkciją, kad pastaroji inicijuotų potvarkį, kuriuo liaudies mokyklų mokytojai būtų ipareigoti netrukdyti dvasininkams atlikti savo pareigų. Kartu Kaune esanti Liaudies mokyklų direkcija buvo informuota, kad Švobiškio liaudies mokyklos reformatų religijos mokytoju skiriamas kunigas Jonas Šepetyš⁵⁵. Ko gera, šį paskyrimą galima traktuoti kaip Sinodo politiką užkirsti kelią panašioms incidentams. Kartu ir toliau buvo stengiamasi skatinti gerai dirbančius kisterius. 1897 m. Sinodas Vilniaus kisteriui šio distrikto teikimu skyrė 24 rublių atlyginimo priedą prie jau gaunamo atlyginimo⁵⁶.

1895 m. Sinodo kolegija pranešė Sinodui, kad vykdydama ankstesnių sinodų nutarimus ji 1894 m. rugsėjo 12 d. raštu Nr. 543 kreipėsi į Kauno gubernijos liaudies mokyklų direkciją su prašymu, kad liaudies mokyklų mokytojai netrukdytų dvasininkams, kurie turėjo kontroliuoti kisterių darbą, lankytis religijos dėstymo valandomis mokyklose ir vykdyti jų darbo kontrolę. Kadangi minėta direkcija nesiteikė atsakyti Sinodui, pastarasis ipareigojo Sinodo kolegiją pakartotinai tuo pačiu klausimu kreiptis į švietimą administruojančios institucijos vadovus⁵⁷.

1897 m. Sinodas svarstė dvasininkų galimybę lankyti ir kontroliuoti liaudies mokyklose vedamas religijos pamokas. Sinodas konstatavo, kad Kauno liaudies mokyklų direkcija raštu Nr. 8685, parašytu 1895 m. lapkričio 10 d., pranešė Sinodo kolegijai, kad ji negalinti leisti kunigams kontroliuoti kisterių darbo liaudies mokyklų patalpose. Sinodas ipareigojo Kolegiją susisiekti šiuo klausimu su Vilniaus švietimo apygardos globėju ir teigiamai išspręsti klausimą⁵⁸.

Esant tokiai kontroversiškai situacijai Sinodas toliau stengėsi laisvas kisterių vietas liaudies mokyklose užpildyti kunigais. 1898 m. Sinodas ipareigojo Kolegiją susisiekti su Kauno gubernijos liaudies mokyklų direkcija ir prašyti, kad būtų leista laisvą Papilio liaudies mokyklos kisterio vietą užimti Papilio parapijos dvasininkui kunigui Adolfui Neimanui⁵⁹.

Sinodalai, siekdami išlaikyti bažnytinę tikybos dėstymo kontrolę ir palengvinti jo kontrolę vietos kunigams, kurie asmeniškai buvo atsakingi už dėstymo turinį ir kokybę, nutarė, kad reikia įvesti religijos mokymo dienoraštį. Buvo tikimasi turėti tikslesnius ir tikroviškesnius duomenis apie dėstomojo dalyko turinį ir mokinių dėstomojo dalyko suvokimą, jų žinių kokybę. Sinodo kolegijai buvo nurodyta parengti tokius dienoraščius, juos išsiuntinėti kisteriams bei parapijų dvasininkams ir pavesti, kad ten būtų registruojami mokinių pažymiai ir kiekvienos pamokos užduotys⁶⁰.

Nepaisant konfliktų, kylančių tarp kisterių ir dvasininkų, pastarųjų užimtumas neleido jiems nuolat dirbti religijos mokytojais liaudies mokyklose. 1899 m. Sinodas Žemaitijos distrikto teikimu Papilio liaudies mokyklos religijos mokytoju patvirtino Papilio parapijos vargonininką Joną Mikėlėną ir pavedė Sinodo kolegijai tarpininkauti Kauno liaudies mokyklų direkcijoje dėl jo skyrimo į šias pareigas⁶¹.

Sinodas rūpinosi ir kadaise jo nuosavybei priklausiusios Slucko gimnazijos auklėtinių religiniu auklėjimu. Iki XIX a. antrosios pusės Sinodui valdant šią mokyklą toks klausimas nebuvo aktualus, kadangi daugumą šios gimnazijos mokytojų sudarė reformatų tikėjimo Sinodo išlaikomi mokytojai. Negalėdamas išlaikyti mokyklos, Sinodas turėjo ją suvalstybinti, pasilikdamas kai kurias platesnes teises, tačiau jų realizavimas buvo problemiškas. 1899 m. Sinodas, atsižvelgdamas į Vilniaus vicesuperintendento kun. Konstantino Tumo prašymą, nusprendė, kad Slucko gimnazijoje reikia įrengti atskirą tikybos dėstymo klasę, skirtą reformatų tikybos mokiniams. Kolegijai buvo pavesta kreiptis su atitinkamu prašymu į Slucko gimnazijos vadovybę ir prašyti pagal galimybę skirti šiam reikalui atskirą klasę, kurios nebuvimas ligi šiol kėlė daug nepatogumų⁶².

1905 m. Sinodas priėmė nutarimą, kurio tikslas – parapiinių pradžios mokyklų tinklo, veikusio iki spaudos draudimo, atkūrimas. Nutarime buvo pažymėta, kad siekiant jau nuo jaunumės žmogų auklėti tikėjimo ir Bažnyčios dvasia nepaprastai svarbų vaidmenį vaidina parapiinės mokyklėlės, arba kantoratai. Jie vaikams nuo pat jaunumės formuoja stabilius krikščioniškojo tikėjimo pamatus jiems suprantama gimtąja kalba. Akcentuota, kad nuo pačių seniausių laikų prie reformatų bažny-

čių visur veikė kantoratai, tačiau tik per paskutinius keletą dešimtmečių dėl ne nuo Bažnyčios priklausančių aplinkybių parapinės mokyklėlės buvo uždarytos. Žala, kurią patyrė Bažnyčia ir vaikai, netekę reikalingos religinės globos ir religijos įtakos, tokia akivaizdi, kad tiesiog net neverta to įrodinėti. Visa laimė, pabrėžė Sinodas, kad remiantis balandžio 17 d. įsaku ši padėtis gali iš esmės pasikeisti. Sinodas pavedė Kolegijai išsirūpinti iš reikiamų institucijų teisę steigti parapines mokyklas, arba kantoratus, kuriuos administruotų ir pastaroji ir kur religijos bei pradiniai mokslai būtų dėstomi ta kalba, kokia vyksta pamaldos⁶³.

Gerai Sinodo norai susidūrė su nerangia ir negeranoriška Rusijos biurokratijos mašina, kuri daug lengviau kūrė draudimus, nei juos šalino. Kitų metų Sinodą Kolegija informavo, kad parapinių mokyklėlių klausimas dar neišspręstas ir yra svarstomas Vidaus reikalų ministerijoje⁶⁴.

1905 m. Sinodas priėmė nutarimą dėl dėstomosios kalbos religijos pamokose. Tai buvo padaryta vadovaujantis 1905 m. balandžio 17 d. įsaku, kuris nurodė religijos dėstymą gimnazijose ir liaudies mokyklose organizuoti gimtąja mokinių kalba. Sinodas įpareigojo savo dvasininkus, dėstantčius religiją, griežtai paisyti šio potvarkio ir tikyba dėstyti ta kalba, kuria parapijoje vyksta pamaldos. Kolegija buvo įpareigota išsiuntinėti aplinkraštį, parengtą vadovaujantis šiuo Sinodo memorialu, ir nurodyti, iš kokių vadovėlių mokyti vaikus tikėjimo tiesų. Atskirai buvo pažymėta, kad Slucko gimnazijoje, kur yra Sinodo lėšomis išlaikomas konviktas (bendrabutis – A. B.), kuris yra savotiška seminarija, įsteigta siekiant, kad iš jos išeitų dvasininkai, – ir iš tiesų visi būsimieji bažnyčios dvasininkai jame gyvena – ir dėl to, kad pamaldos Slucko bažnyčioje vyksta tik lenkų kalba, Sinodas nutarė, kad Slucko gimnazijos moksleiviams religijos pamokos turi vykti ta kalba, kuria vyksta pamaldos bažnyčioje. Kolegija buvo įpareigota apie šį Sinodo sprendimą informuoti vietinį dvasininką ir pasiūsti religijos mokymui rekomenduojamos literatūros sąrašą. Jei gimnazijos vadovybė trukdytų tai daryti, Sinodas įpareigojo dvasininką susilaikyti nuo religijos pamokų, kol Kolegija išsiaiškina aplinkybes⁶⁵.

Sinodas nelaukė, kol bus išspręsti parapinių mokyklų klausimai. Ten, kur trūko dvasininkų ir kur parapijos buvo negausios, negalima buvo laukti, kol gremėzdiška biurokratinė valstybės mašina priims kokius nors sprendimus. 1907 m. Sinodas nutarė, kad Kupičove, kur kadaise buvo parapija ir kur jau seniai nebuvo nuolatinio dvasininko, kantoriui reikia skirti 100 rublių finansinę paramą, kad jis galėtų mokyti vaikus. Tačiau dėl sudėtingos finansinės padėties gretimoje Michailuvkoje to jau nebegalėjo padaryti⁶⁶.

Tų pačių metų Sinodas nutarė pavesti Kolegijai susisiekti su Lenkijos karalystės atitinkamomis švietimo institucijomis ir išsiaiškinti, kokiomis sąlygomis galima būtų, esant pastarųjų teigiamam atsakymui, joms nusiųsti mokytis bent du mokinius bei pasirūpinti tam reikalui lėšomis. Mat Sinode buvo nuspręsta, kad reikia pradėti rengti dvigubos specialybės vargonininkus-mokytojus, kurie parapinėse mokyklėlėse galėtų mokyti vaikus skaityti ir rašyti⁶⁷.

Lygiagrečiai buvo priimtas nutarimas apeliuoti į valdžios institucijas, kad liaudies mokyklose dirbantiems reformatų religijos mokytojams jos skirtų valstybinį atlyginimą, kokį skyrė kitų religijų mokytojams. Kadangi nutarime įvardytos Biržų, N. Radviliškio, Papilio ir Švobiškio liaudies mokyklos⁶⁸, o šiose vietovėse veikė lietuviškos Vienatos parapijos, galima daryti prielaidą, kad visą spaudos draudimo laikotarpį Sinodas savomis lėšomis mokėjo šių mokyklų religijos mokytojams, kurie reformatų tikybos mokė lietuvių kalba.

Sinodas stengėsi, kad religijos mokymas gimtąja kalba apimtų ir netradicines lavinimosi vietas, į kurias plūstelėjo reformatų tikybos jaunimas. 1907 m. Sinodas, vadovaudamasis Švobiškio parapijos kunigo Jono Šepečio pranešimu, nusprendė, kad Kauno gubernijos Joniškėlio agronomijos mokykloje yra daug besimokančio reformatų jaunimo ir kad pastarasis, Kolegijai susisiekus su Vilniaus švietimo apygardos kuratoriumi, ten dėstytų reformatų religiją tais pačiais pagrindais kaip ir kitų tikybų atstovai⁶⁹.

Sielovadinis darbas

1872 m. Sinodas į Žemaitijos distrikto Biržų parapiją su 200 rublių alga skyrė Dorpato universiteto Teologijos fakulteto absolventą Adolfą Neimaną, kuris ten, kol distrikto superintendantas jį ordinuos į diakonus, turėjo tobulinti lietuvių kalbos žinias⁷⁰. Kitais metais Sinodas diakonui A. Neimanui nors ir skyrė 300 rublių algą, jam toliau pavedė tobulinti lietuvių kalbą ir numatė jį ordinuoti į kunigus tik tada, kai jis baigs šiuos mokslus. Tik kai bus pasirengęs, jis bus paskirtas pamokslininku į Švobiškio parapiją⁷¹.

1898 m. Sinodas susidūrė su nauju reiškiniu. Į jį kreipėsi Sankt Peterburge gyvenantys lietuviai reformatai. Jų prašyme buvo nurodyta, kad šie Žemaitijos distrikto parapijiečiai, laikinai gyvenantys ir dirbantys tame mieste, yra palikti visiškai be jokio dvasinio aptarnavimo ir be Dievo Žodžio jų gimtąja kalba. Sinodas, siekdamas patenkinti jų dvasinius poreikius, Švobiškio parapijos klebonui kun. Jonui Šepečiui pavedė mažiausiai kartą per metus lankyti šiuos lietuvius reformatus ir tenkinti jų religinius poreikius bei skelbti Dievo Žodį⁷². Tai buvo patvirtinta ir atskiru Sinodo kanonu apie misiją⁷³.

Sinodas kurį laiką apmokėdavo visas kunigo J. Šepečio keliones į Sankt Peterburgą, tačiau jau 1901 m., tenkindamas kunigo prašymą ir gražindamas jam 25 rublius, išleistus kelionei į šį miestą, pažymėjo, kad ateityje tuos kaštus turėtų sumokėti lankomi asmenys⁷⁴. Tai buvo siejama ne su kokia nors ypatinga Sinodo vykdoma taupumo ar kitokia politika. Paprasčiausiai asmenų, ieškančių uždarbio, migracija besikuriančios pramonės centrų link tiek sustiprėjo, kad reformatai lietuviai veikia pradėjo telktis ne tik Peterburge, bet ir kituose pramoniniuose imperijos centruose. Jau kitais metais Sinodas išklaušė detalią ataskaitą, kurią pristatė Mintaujos konsistorijos narys, šios parapijos kunigas Oskaras Kurnatauskas. Joje buvo smulkiai apibūdinta Žemaitijos distrikto parapijiečių lietuvių, laikinai išvykusių dirbti į Rygą, socialinė, moralinė bei religinė padėtis ir pastangos jų padėčiai gerinti. Sinodas pareiškė padėką kun. O. Kurnatauskui už pagalbą bei rūpestį šiais asmenimis ir asignavo jų reikmėms, pradedant kitais metais, po 100 rublių⁷⁵.

Dėl sudėtingos Sinodo finansinės padėties šis nutarimas jau kitais metais buvo atšauktas⁷⁶. Nepaisant to, Sinodas ir toliau rūpinosi savo parapijiečiais, laikinai gyvenančiais Rygoje. Mintaujos kunigas O. Kurnatauskas informavo Sinodą apie Biržų parapijiečių, gyvenančių Rygoje, dvasinę ir socialinę padėtį, atkreipdamas dėmesį, kad lietuvių reformatų dvasinėmis reikmėmis ėmėsi be jokio atlyginimo rūpintis vietos Rygos reformatų kunigas Alfredas Geistas, kuriam Sinodas pareiškė savo nuoširdžią padėką⁷⁷.

Išvados

Vadovaujantis konfesiniais ir lojalistiniais valdžiai argumentais, laiku reagavus į bandymus riboti kalbų teises Bažnyčioje, Sinodui pavyko atremti atvirus valdžios rusifikacinius ketinimus ir visos Reformatų Bažnyčios mastu išsaugoti šimtmečius gyvavusią Bažnyčios konfesinę tradiciją bei jos daugiakultūrę ir daugiakalbę sanklodą.

Leidybinės Sinodo politikos analizė rodo, kad spaudos draudimo laikotarpiu jis vykdė legalią konfesinio turinio raštų leidybą, kuri buvo nedviprasmiškas jo veiklos prioritetas, tačiau neperžengė konfesinių poreikių ribų, nors kai kurių leidinių tiražai buvo tikrai ženklūs. Legalizavus spaudą prioritetai išliko skiriant papildomą dėmesį dar ir kalbos kokybei bei remiant ne visada sėkmingas pavienių dvasininkų leidybines iniciatyvas.

Sinodo pradinio religinio lavinimo politika patyrė ženkliai administracines transformacijas, tačiau išsaugojęs lietuvių kalbos vartojimo liturginėje praktikoje ir leidyboje galimybę Sinodas visomis išgalėmis siekė nepaleisti iš savo kontrolės ne tik religijos pradmenų dėstymo turinio, bet ir išsaugoti, finansuojant religijos mokytojus, galimybę ją dėstyti valstybinėse liaudies mokyklose ta kalba, kuria jam pavaldžiose parapijose vyko pamaldos. Žlugus spaudos draudimui Sinodas atnau-

jino bandymus regeneruoti parapinių mokyklų tinklą ir, kintant sociopolitinėms aplinkybėms, siekė galimybės daugiau reformatų lankomose viešose švietimo įstaigose dėstyti konfesinį mokymą.

Sielovadinėje Sinodo politikoje ir spaudos draudimo laikotarpiu išliko tradicinės griežtos nuostatos, kurios reikalavo, kad lietuviškose parapijose dirbantys nelietuvių kilmės kunigai prieš jų ordinaciją išmokyti lietuviškai ir tik tada pradėti eiti pareigas. Laikas padiktavo ir naujus iššūkius, kuriuos Sinodas, rūpindamasis savo parapijiečiais, laikinai išvykusiais į stambius pramonės centrus, išsprendė vykdydamas tarp jų misiją.

Sinodo Bažnyčios savivaldos politikoje, nepaisant to, kad jo veikloje dominavo nelietuvių tautybės asmenys, spaudos draudimo sąlygomis neišgalėjo atviros ar agresyvios polonizacinės tendencijos ir lietuviškasis etnosas religiniame gyvenime nepatyrė kalbinės bei kultūrinės diskriminacijos.

Išnašos

- ¹ I. Lukšaitė knygoje „Reformacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Mažojoje Lietuvoje. XVI a. trečias dešimtmetis – XVII a. pirmas dešimtmetis“ lotynišką Lietuvos Reformatų Bažnyčios pavadinimą „Unitas Lithuaniae“ verčia kaip „Lietuvos Viseta“, tačiau konfesinėje literatūroje ši sąvoka verčiama kaip „Lietuvos Vienata“. Žr.: Kurnatauskas K. „Unitas Lithuanica“ 1555 – 1955. *Mūsų sparnai*, 1955, Nr. 8 – 9, p. 24 – 26. Šioje publikacijoje pasirinkau konfesinėje literatūroje vartojamą variantą, kuris, mano nuomone, tiksliau atskleidžia Bažnyčios sandarą ir organizaciją.
- ² Jakubėnas P. Iš Povilo Jakubėno atsiminimų. *Mūsų sparnai*, Nr. 14, p. 3–10; Nr. 15, p. 12–18; Nr. 16, p. 27–32; Kregždė J. *Lietuvos reformatų raštija*. Chicago, 1978. 271 p.
- ³ Biržiška V. *Knygotyros darbai*. Vilnius, 1998. 550 p.; Akiras–Biržys. *Lietuvos miestai ir miesteliai*. II tomas: *Biržų apskritis*. Kaunas, 1932. 592 p.
- ⁴ Merkys V. *Knygnešių laikai, 1864 – 1904*. Vilnius, 1994. 419 p.
- ⁵ *Die Reformatorischen Kirchen Litauens. Ein historischer Abriss*. Erlangen, 1998. 360 p.
- ⁶ Generalinis superintendentas pagal katalikišką atitiktį būtų Arkivyskupas, o Superintendentas (Senjoras) – Vyskupas. Vicesuperintendento (Konsenjoro) atitikmuo galėtų būti katalikų Vyskupas Augziliaras. Reformatų Bažnyčioje šie titulai labiau buvo siejami su administracinėmis pareigomis.
- ⁷ Klebono sąvoka Reformatų Bažnyčioje įsitvirtino kaip kunigo administratoriaus atitikmuo. Kunigai paprastai buvo vadinami pamokslininkais. Lietuviškoje terminijoje pastaruoju metu baigiantis įsitvirtinti evangelikų kunigo vadinimas „pastorius“ yra skirtinas kategorijai germanizmų, kurių patys lietuviai reformatai niekada nevartojo ir vengia šio termino savo konfesiniuose raštuose, o vartoja kunigo atitikmenį.
- ⁸ Konarski S. *Szlachta Kalwińska w Polsce*. Warszawa, 1938. 361 p.
- ⁹ Ten pat.
- ¹⁰ *Šventasis Raštas, arba Biblija*. Naujas lietuviškasis vertimas. Vert. prof. dr. Algirdas Jurėnas. Duncanville, 2000, p. 1288.
- ¹¹ Ten pat, p. 1247.
- ¹² Mokslų Akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius (toliau – MAB RS), F. 40 – 820. *Vilniaus Evangelikų Reformatų Sinodo (toliau – VERS) Memorialai, 1867 – 1877*. 1867 m. Mem. 53. L. 56 – 59.
- ¹³ Staliūnas D. Kalba ar konfesija? (Sumanymas įvesti rusų kalbą Vakarų krašto pridėtinėse pamaldose). *Lietuvos istorijos metraštis, 1999*. Vilnius, 2000, p. 125 – 137.
- ¹⁴ MAB RS, F. 40 – 820. *VERS Memorialai, 1867 – 1877*. 1867 m. Mem. 31. L. 7.
- ¹⁵ TRUMPAS KATECHIZMAS || arba || Pamoksley ape wierą Krikszczoniszką || su pasakimeis pagal Raczta szwenta, del tikros || naudos ir iszganima žmoniu, apreykszti. || Drukawatas isz nauja už pazwalenies Synoda. || NITOJOY, || iszspaustas pas Knig-Drukoru J. F. Steffenhagena. || Metuose Pona MDCCCLXI. (1861). 31 p.
- ¹⁶ Biržiška V. *Lietuvių rašytojų kalendorius*. Tübingen, 1946.

- ¹⁷ Pamoksley ir kozones || ape || smerti ant uziwojma || prieg || PAGRABAMS ir del palinksminima || uzsmutitu || po Smertim milamu Asabu || Nitaujoj, || Iszspaustas pas Knig-Drukuru J. F. Steffenhagena. || Metuose Pona MDCCCLXIV. (1864). 48 p.
- ¹⁸ *Knygos lietuviu kalba. T. 2, 1862 – 1904, Kn. 1, p. 819.*
- ¹⁹ MAB RS, F. 40–1026. 1861 m. Mem. 110. L. 22.
- ²⁰ MAB RS, F. 40 – 820. *VERS Memorialai, 1867 – 1877.* 1872 m. Mem. 50. L. 105.
- ²¹ MAB RS, F. 40 – 966. *VERS Memorialai, 1879 – 1884.* 1879 m. Mem. 8. L. 3.
- ²² Maldos || krikscioniszkos, || wisokioj reikmenej prigulinczios: || ant garbes || Diewa Traicei Szwentoj Wienatija || o del naudos || Bažniczios su priedu neakuriu maldu || kiatwirtu kart iszspaustos || Nitojon || Iszspaustos pas Knig-Drukuru J. F. Steffenhagena. || Metuose Pona MDCCCLXXVII. (1877). 282 p.
- ²³ Kancyonolas, || tey east' : || Knigos Psolmu || ir || Giesmiu || dwasiszku || ant Garbes Diewuy Traycioj szwentoy || wienatijamuy, || ant wartoyma || Bažniczios Dides Kunigayksztistes Lietuwos || iszduotos || o dabar isz nauja su priedu nekuriu || Giesmiu ir Maldu || perdrukawotas || Iszspaustos pas Knig-Drukuru J. F. Steffenhagena. || Metuose Pona MDCCCLXXVII. (1877). 319 p.
- ²⁴ MAB RS, F. 40 – 966. *VERS Memorialai, 1879 – 1884.* 1880 m. Mem. 3. L. 17.
- ²⁵ MAB RS, F. 40 – 966. *VERS Memorialai, 1879 – 1884.* 1881 m. Mem. 5. L. 33.
- ²⁶ *Heidelbergo katekizmas (Ištrauka ev. reformatų tikybos vaikams). Biržai, 1936, p. 3.*
- ²⁷ „Pirmąjį kartą lietuvių kalbon jį (Heidelbergo katekizmą – A. B.) buvo išvertęs generalinis superintendantas K. Močiulskis. Kadangi pastarasis, kaip lenkas, lietuvių kalbos gerai nemokėjo, tai jo vertimą peržiūrėjo ir kalbą išdailino A. Bezenbergeris. Tas „Heidelbergskas katekizmas“ buvo atspausdintas 1893 m. Martyno Jankaus spaustuviėje Bitėnuose, Prūsijoje“; Baublys A. XIX–XX a. Lietuvos evangelikų reformatų bažnyčios lietuviški katekizmai. *Renesanso ir Reformacijos įtaka Mažajai Lietuvai [mokslinės konferencijos medžiaga].* Klaipėda, 1998, p. 34 – 35.
- ²⁸ Heidelbergskas Katekizmas || sustatitas nug mokitu Bažnyczios Wyrų || Z. Ursyno ir K. Olewiano || pirmu kartu drukawotas Mieste Heidelberge 1563 M. || Priimtas Ewangeliszkoje Reformatskoje || Bažnyczoje. || Letuwiszkoje Kalboje isz naujo iszdūtas || 1857 M. 40 P. // BKM „S“. PL. Nr. 1133.
- ²⁹ MAB RS, F. 40 – 820. *VERS Memorialai, 1867 – 1877.* 1877 m. Mem. 15. L. 169.
- ³⁰ Biržų krašto muziejus „Sėla“. Gautų eksponatų kartoteka (toliau – BKM „S“ GEK). *VERS Kanonai ir memorialai, 1824–1863.* 1850 m. Kan. IX. L. 423.
- ³¹ BKM „S“ GEK. *VERS Kanonai ir memorialai, 1824 – 1863.* 1852 m. Kan. XI. L. 447.
- ³² BKM „S“ GEK. *VERS Kanonai ir memorialai, 1824 – 1863.* 1853 m. Kan. XVIII. L. 456.
- ³³ BKM „S“ GEK. *VERS Kanonai ir memorialai, 1824 – 1863.* 1855 m. Kan. X. L. 464.
- ³⁴ BKM „S“ GEK. *VERS Kanonai ir memorialai, 1868 – 1819.* 1874 m. Kan. VI. L. 24.
- ³⁵ MAB RS, F. 40 – 881/2. *VERS Memorialai, 1898 – 1901.* 1899 m. Mem. 43. L. 38.
- ³⁶ MAB RS, F. 40 – 881/2. *VERS Memorialai, 1898 – 1901.* 1900 m. Mem. 35. L. 55.
- ³⁷ Heidelbergskas Katekizmas || sustatitas nug mokitu Bažnyczios Wyrų || Z. Ursyno ir K. Olewiano || pirmu kartu drukawotas Mieste Heidelberge 1563 M. || Priimtas Ewangeliszkoje Reformatskoje || Bažnyczoje. || Letuwiszkoje Kalboje isz naujo iszdūtas || 1857 M. 40 P. // BKM „S“. PL. Nr. 1133.
- ³⁸ Merkys V. *Knygnešių laikai, 1864 – 1904...*
- ³⁹ MAB RS, F. 40 – 881/3. *VERS Memorialai, 1902 – 1907.* 1904 m. L. 40.
- ⁴⁰ MAB RS, F. 40 – 881/3. *VERS Memorialai, 1902 – 1907.* 1904 m. Mem. 76. L. 59.
- ⁴¹ MAB RS, F. 40 – 881/3. *VERS Memorialai, 1902 – 1907.* 1905 m. Mem. 42. L. 69.
- ⁴² MAB RS, F. 40 – 881/3. *VERS Memorialai, 1902 – 1907.* 1905 m. Mem. 91. L. 80.
- ⁴³ Kregždė J. *Lietuvos reformatų raštija.* Chicago, 1978, p. 155.
- ⁴⁴ MAB RS, F. 40 – 881/3. *VERS Memorialai 1902 – 1907.* 1906 m. Mem. 78. L. 95.
- ⁴⁵ MAB RS, F. 40 – 881/3. *VERS Memorialai 1902 – 1907.* 1905 m. Mem. 43. L. 69.
- ⁴⁶ MAB RS, F. 40 – 881/3. *VERS Memorialai 1902 – 1907.* 1906 m. Mem. 30. L. 86. 1907 m. Mem. 33, L. 102.
- ⁴⁷ MAB RS, F. 40 – 820. *VERS Memorialai, 1867 – 1877.* 1869 m. Mem. 42. L. 54.
- ⁴⁸ MAB RS, F. 40 – 820. *VERS Memorialai, 1867 – 1877.* 1868 m. Mem. 54. L. 34.
- ⁴⁹ MAB RS, F. 40 – 820. *VERS Memorialai, 1867 – 1877.* 1869 m. Mem. 24. L. 50.
- ⁵⁰ MAB RS, F. 40 – 820. *VERS Memorialai, 1867 – 1877.* 1870 m. Mem. 14. L. 68.
- ⁵¹ MAB RS, F. 40 – 881/2. *VERS Memorialai, 1898 – 1901.* 1899 m. Mem. 21. L. 27.
- ⁵² BKM „S“ GEK. *VERS Kanonai, 1868 – 1918.* 1873 m. Kan. IV. L. 19.

- ⁵³ MAB RS, F. 40 – 820. *VERS Memorialai, 1867 – 1877*. 1873 m. Mem. 14. L. 114.
⁵⁴ MAB RS, F. 40 – 820. *VERS Memorialai, 1867 – 1877*. 1877 m. Mem. 12. L. 168.
⁵⁵ MAB RS, F. 40 – 881/1. *VERS Memorialai, 1867 – 1885*. 1894 m. Mem. 42. L. 183–184.
⁵⁶ MAB RS, F. 40 – 881/1. *VERS Memorialai, 1867 – 1885*. 1897 m. Mem. 15. L. 210.
⁵⁷ MAB RS, F. 40 – 881/1. *VERS Memorialai, 1867 – 1885*. 1895 m. Mem. 13. L. 193–194.
⁵⁸ MAB RS, F. 40 – 881/1. *VERS Memorialai, 1867 – 1885*. 1897 m. Mem. 18. L. 210.
⁵⁹ MAB RS, F. 40 – 881/2. *VERS Memorialai, 1898 – 1901*. 1898 m. Mem. 39. L. 15.
⁶⁰ MAB RS, F. 40 – 881/2. *VERS Memorialai, 1898 – 1901*. 1898 m. Mem. 45. L. 16.
⁶¹ MAB RS, F. 40 – 881/2. *VERS Memorialai, 1898 – 1901*. 1899 m. Mem. 46. L. 39.
⁶² MAB RS, F. 40 – 881/2. *VERS Memorialai, 1898 – 1901*. 1899 m. Mem. 36. L. 34.
⁶³ MAB RS, F. 40 – 881/3. *VERS Memorialai, 1902 – 1907*. 1905 m. Mem. 19. L. 64.
⁶⁴ MAB RS, F. 40 – 881/3. *VERS Memorialai, 1902 – 1907*. 1906 m. Mem. 18. L. 84.
⁶⁵ MAB RS, F. 40 – 881/3. *VERS Memorialai, 1902 – 1907*. 1905 m. Mem. 72. L. 76–77.
⁶⁶ MAB RS, F. 40 – 881/3. *VERS Memorialai, 1902 – 1907*. 1907 m. Mem. 33. L. 102.
⁶⁷ MAB RS, F. 40 – 881/3. *VERS Memorialai, 1902 – 1907*. 1907 m. Mem. 69. L. 110.
⁶⁸ MAB RS, F. 40 – 881/3. *VERS Memorialai, 1902 – 1907*. 1907 m. Mem. 70. L. 110.
⁶⁹ MAB RS, F. 40 – 881/3. *VERS Memorialai, 1902 – 1907*. 1907 m. Mem. 71. L. 111.
⁷⁰ BKM „S“ GEK. *VERS Kanonai, 1868 – 1918*. 1872 m. Kan. III. L. 16.
⁷¹ BKM „S“ GEK. *VERS Kanonai, 1868 – 1918*. 1873 m. Kan. IV. L. 19.
⁷² MAB RS, F. 40 – 881/2. *VERS Memorialai, 1898 – 1901*. 1898 m. Mem. 46. L. 16–17.
⁷³ BKM „S“ GEK. *VERS Kanonai, 1868 – 1918*. 1898 m. Kan. I. L. 116.
⁷⁴ MAB RS, F. 40 – 881/2. *VERS Memorialai, 1898 – 1901*. 1901 m. Mem. 47. L. 83.
⁷⁵ MAB RS, F. 40 – 881/3. *VERS Memorialai, 1902 – 1907*. 1902 m. Mem. 17. L. 5–6.
⁷⁶ MAB RS, F. 40 – 881/3. *VERS Memorialai, 1902 – 1907*. 1903 m. Mem. 13. L. 26.
⁷⁷ MAB RS, F. 40 – 881/3. *VERS Memorialai, 1902 – 1907*. 1903 m. Mem. 34. L. 30.

Die Synodalpolitik der Reformierten Kirche in der Zeit des Druckverbotes

Arūnas Baublys

Zusammenfassung

Das Druckverbot für litauische Bücher mit lateinischen Buchstaben nach dem Nationalaufstand des Jahres 1863 verursachte für das ganze Land eine besondere Situation. Der Kampf für das lateinschriftliche Buch war auch ein Teil der Nationalerweckung der litauischen Nation. Diese Zeitsperiode ist auch planmäßig und sehr genau erforscht; jedoch ist die Rolle der konfessionellen Minderheiten und deren Position in dieser Frage wie z. B. die der Reformierten, noch nicht so gut erforscht wie die katholische Kirchenpolitik zu der Zeit.

Dieser Aufsatz erforscht die innere Synodalpolitik der Reformierten Kirche Litauens in der Zeit des Druckverbotes.

Es steht fest, dass die Reformierte Synode rechtzeitig reagierte auf die Drohungen der örtlichen Staatsbehörden, die Verwendung von Landessprachen im kirchlichen Leben zu beschränken. Sie überwand diese Gefahr. Die jahrhundertlange reformatorische Tradition wurde nicht ausgelöscht.

Eine Analyse der Buchproduktionspolitik der Synode zeigt, dass die Synode legitime Möglichkeiten ausnützte, um die konfessionellen Bücher auf Litauisch zu drucken, so dass die Zahlen der gedruckten Büchern nicht gering waren. Nachdem das Druckverbot aufgehoben worden war, war die Synode auch besonders aufmerksam auf die Qualität der litauischen Sprache bedacht.

Die Bildungspolitik der Reformierten Synode war zwangsweise geändert worden, jedoch blieb die Religionsunterrichtsprache nicht ohne Mühe dreisprachig (Litauisch, Polnisch und Deutsch). Nach der Aufhebung des Druckverbotes bemühte die Synode sich stark um den Wiederaufbau der kirchlichen Bildungssysteme.

Die Synode hielt sich weiter streng an das Reformatorische Prinzip der Muttersprache in der Kirche. Geistliche Mitarbeitern von nicht litauischer Herkunft, besonders die Pastoren, mussten als erstes die litauische Sprache beherrschen, bevor sie die Amtstätigkeit in den Gemeinden beginnen konnten. Die Kirche kümmerte sich auch um ihre, in der Diaspora in den industriellen Orten des Russischen Reiches lebenden Mitglieder.

In der Selbstverwaltung der Reformierten Synode in dieser Zeitperiode waren am meisten Personen nicht litauischer Nationalität tätig, jedoch führte das – in der Zeit des Druckverbotes – in der Kirche nicht zur Diskriminierung der litauischen Bevölkerung.

Gauta 2004 11 06
Spausdinti rekomendavo: doc. habil. dr. Ingė Lukšaitė,
dr. Vacys Vaivada